

CONVERSA

Anna M. Oriol

DONA AVANÇADA AL SEU TEMPS, VA SER INSPECTORA D'EDUCACIÓ DE GIRONA

PRIMERS RELLEUS

Rosa Font

RETRAT DE FAMÍLIA

Els Gotanegra

UNA DE LES PRIMERS FAMÍLIES D'EMPRESARIS DE L'HOSTALERIA DE ROSES

PERFILS

Matilde Roura

FILLA DE SANTA LLOGAIA, ÉS L'ÚLTIMA CISTELLERA DE VILABERTRAN

Joaquim Mauné

DE VILAMACOLUM, SORNEGUER I AFABLE, VA FER DE BARBER A SANT PERE

Salvador Famoso

MESTRE D'OBRES APASSIONAT PEL PATRIMONI

INDRET

El Far d'Empordà

UNA MIRADA...

Sant Miquel de sa Cirera

A PEU I EN BICI

Caminant pels carrers de Roses

Sobre rodes per Valleta, al terme de Llançà

alberes

www.grupgavarres.cat

DOSSIER

LA PEDRA SECA

48 pàgines sobre el ric patrimoni de pedra seca de tres nuclis: la Garriga d'Empordà, el Cap de Creus i l'Albera, nord i sud; aquest dossier és un homenatge a les persones humils que van aixecar amb esforç murs, barraques... amb l'objectiu de conrear un pam més de terra

MAÇONS!

PALAU ROBERT
Passeig de Gràcia, 107
08008 Barcelona
Tel. 932 385 091

palaurobert.gencat.cat

Seguiteu-nos a:

UNA MIRADA ACTUAL
A UNA INSTITUCIÓ
CENTENÀRIA

Exposició fins al 28.08.2022
Palau Robert Sala 1
Entrada Lliure – Free Entry

alberes

www.alberes.cat

DIRECTORA >
Roser Bech Padrosa
roser@grupgavarres.cat

COORDINACIÓ CONTINGUTS >
Lia Pou
alberes@grupgavarres.cat

REDACCIÓ >
Telèfon 972 46 29 29
alberes@grupgavarres.cat

COL·LABORADORS >
Marià Baig Aleu
Borja Balseira
Maite Barcons
Josep M. Barris
José Luis Bartolomé
Lurdes Boix Llonch
Jordi Bou
Vicenç Bros
Martina Camiade
Jordi Canet Avilés
Jaume Canyet
Silvia Carbó
Joan Carreres
Josep Clara
Joan Cos
Ernest Costa i Savoia
Josep M. Dacosta
Antoni Egea
Gerard Fageda
Jenar Fèlix
Joan Ferrerós
Rosa Font Massot
Marc Franch
Marina Gibert
Pere Gifre
Toni Gironès
Isabel Guzman
Josefa Juanola
Jean Pierre Lacombe-Massot
Eduard Martí
Cristina Masanés
Pol Meseguer Bell
Charles Mestre Ors
Francesc Montero
Rosa M. Moret
Anna M. Oliva
Marta Palomerias
Montse Parada
Anna Pi Vilà
Pere Pons
Jordi Puig
Anna Pujol Batllólera
David Pujol
Marisa Roig
Ester Seguí Brunet
Montserrat Segura
Erika Serna Caba
Lluís Serrano
Joaquim Tremoleda
Enric Tubert
Joan Vallés
Anna M. Velaz Sica
Joan Ventura Linares
Cristina Vilà

EDICIÓ DE TEXTOS >
Roser Bech Padrosa

IMPRESSIÓ > Agpograf

DISTRIBUCIÓ > GLV

DIPÒSIT LEGAL > GI-460-2009

ISSN > 2013-5270

eg

EDITORIAL GAVARRES

Germà Agustí, 1
17244 Casa de la Selva
Telèfon 972 46 29 29
www.grupgavarres.cat

DIRECCIÓ EDITORIAL >
Àngel Madrià
angel@grupgavarres.cat

COORDINACIÓ DE PROJECTES >
Dolors Roset
dolors@grupgavarres.cat

DIRECCIÓ D'ART I MAQUETACIÓ >
Jon Giera i Mònica Sala
alberes@grupgavarres.cat

COMUNICACIÓ >
Lia Pou
comunicacio@grupgavarres.cat

ADMINISTRACIÓ >
Jaume Carbó
gestio@grupgavarres.cat

SUBSCRIPCIONS >
Montse Casas
subscripcions@grupgavarres.cat

ALTRES PUBLICACIONS >
cadipedaforca@grupgavarres.cat
garrotxes@grupgavarres.cat
gavarres@grupgavarres.cat
garonanogueres@grupgavarres.cat

PUBLICACIÓ ASSOCIADA A >

appec
editors de revistes i digitals

> Premis APPEC
'Millor Editorial en Català 2008'

> Premis ADAC 'Millor empresa 2020'

FOTO DE PORTADA
REALITZADA AMB
MATERIAL CEDIT PER
PERE BORRAT. AUTORA:
MÒNICA SALA AMETLLER

SUMARI

4-5

PRIMERS RELLEUS SANT QUIRZE DE COLERA I LES OMBRES

ROSA FONT MASSOT (TEXT) // MARINA GIBERT (IL·LUSTRACIÓ)

6-9

ACTUALITAT

12-15

CONVERSA ANNA MARIA ORIOL MONCANUT

ROSER BECH PADROSA (TEXT) // EDUARD MARTÍ (FOTOGRAFIA)

16-20

RETRAT DE FAMÍLIA ELS GOTANEGRA DE ROSES

CRISTINA VILÀ (TEXT)

22-27

PERFILS

MATILDE ROURA / JOAQUIM MAUNÉ / SALVADOR FAMOSO

MONTSEGGAT SEGURA / ISABEL GUZMAN / JORDI CANET (TEXT)
BORJA BALSERA / JOSEP M. DACOSTA / EDUARD MARTÍ (FOTOGRAFIA)

29-77

DOSSIER LA PEDRA SECA

ROSER BECH PADROSA (COORDINACIÓ)

79-95

PATRIMONI

ARQUITECTURA // HISTÒRIA // ETNOLOGIA // LLENGUA
GASTRONOMIA // FAUNA // PLANTES I REMEIS

96-99

INDRET EL FAR D'EMPORDÀ

ROSA M. MORET (TEXT I FOTOGRAFIA)

100-103

UNA MIRADA EN EL PAISATGE SANT MIQUEL DE SA CIRERA

CRISTINA MASANÉS (TEXT) // JORDI PUIG (FOTOGRAFIA)

104-107

A PEU I EN BICICLETA

CAMINANT PELS CARRERS DE ROSES

JOSEP M. BARRIS (TEXT I FOTOGRAFIA)

PER VALLETA

JOAN COS (TEXT I FOTOGRAFIA)

MEMÒRIA FOTOGRÀFICA CREUS DE TERME

JOSEFA JUANOLA (RECERCA FOTOGRÀFICA)

conversa

AMB LA QUE VA SER LA PRIMERA INSPECTORA EN CAP –DONA– D'EDUCACIÓ A GIRONA > FILLA DE FAMILIARS MESTRES, VA DEDICAR TOTA LA SEVA VIDA LABORAL A LA INSPECCIÓ D'ENSENYANÇA PRIMÀRIA, A GALÍCIA PRIMER, A TARRAGONA DESPRÉS I A GIRONA LA MAJOR PART DEL SEU TEMPS. AMB UNA MEMÒRIA PRODIGIOSA ALS NORANTA-DOS ANYS, SEGUEIX TENINT CARÀCTER I DECISIÓ. I SOBRETOT TOTA LA VIDA HA ESTAT AVANÇADA AL SEU TEMPS: VA SER LA PRIMERA NOIA A TENIR MOTO A FIGUERES, VA ESTUDIAR A MADRID, ES VA SEPARAR ALS ANYS SEIXANTA I HA VIATJAT A MÉS DE 50 PAÏSOS D'ARREU DEL MÓN. TAMBÉ ES VA IMPLICAR EN POLÍTICA I VA SER TANT A L'AJUNTAMENT DE GIRONA COM AL DE FIGUERES.

ROSER BECH PADROSA TEXT
EDUARD MARTÍ FOTOGRAFIA

Anna Maria Oriol

–On va néixer?

–«Vaig néixer a la casa on vivien els mestres de Pontós, al número 5 del carrer de la Creu, el 19 del nou de 1929. No he tret mai la rifa jugant amb el 9! [riu]. Els meus pares, en Joaquim Oriol Puignau i la Maria dels Àngels Moncanut Vila, van ser els mestres del poble des del 1927 al 1946, excepte els anys de la guerra. De fet, als baixos de l'edifici hi havia l'habitatge dels mestres i al primer pis hi havia l'escola de les nenes. Així que jo vaig créixer amb la mainada del poble fins el juliol de 1936.»

–Va tenir germans?

–«No, vaig ser filla única, neboda única i neta única. Tipus únic, que deien en aquell temps.»

–I de quina família ve?

–«El meu avi patern era pescador i tenia tres barques al Port de la Selva. En aquell temps es guanyava bé la vida perquè va poder donar estudis universitaris als tres fills. A la filla no, perquè en aquella època les noies no estudiaven. Així que el meu pare va estudiar Dret a Barcelona i Magisteri a Girona. Quan va esclatar la guerra, com que la meua família era de dretes, ens en van fer fora, de Pontós. El meu pare no va poder treballar durant la guerra. I la meua mare la varen destinar de mestra a Colera. Però hi va ser poc temps perquè el pont del tren va ser bombardejat i ja no hi havia mestre al poble. Llavors ella va ser destinada a l'escola de Darnius. D'altra banda, el germà gran del meu pare, l'Antònio, que era el meu padrí, era metge i farmacèutic al Port de la Selva.

ROSER BECH PADROSA. Cabanes, 1988. Filòloga
EDUARD MARTÍ. Girona, 1974. Fotògraf

retrat de família

ELS GOTANEGRA DE ROSES > EL TERRAZA VA SER EL PRIMER HOTEL DE LA PLATJA DE ROSES, UN ESTABLIMENT MODERN QUE VA NÉIXER DEL SOMNI D'UN HOME DETERMINAT, INNOVADOR I BRILLANT: NORAT GOTANEGRA MARCÓ. LESTRES GENERACIONS QUE L'HAN SEGUIT HAN REFERMAT AQUELL DESIG CONSOLIDANT EL GRUP TERRAZA I DEFENSANT, ENCARA ARA, ELS VALORS QUE ELL VA REPRESENTAR: FERMESA, SUPERACIÓ I TREBALL.

CRISTINA VILÀ TEXT

Esperit de superació

Carles Bosch de la Trinxeria (Prats de Molló, 1831-la Jonquera, 1897) va ser el primer a escriure sobre Roses com a destí per fer banys de mar. Al llibre *Records d'un excursionista* (1887) deia: «A la platja, les senyores e ses barraques i nosaltres més enllà, a la sorra; tothom a l'aigua. Los uns, nedant, d'altres rabejant-se, alguns majestuosament abrigats amb sos llençols com senadors romans de la decadència, aquells amb disformes carbasses estacades a l'esquena...»

Aquesta estampa idíl·lica no devia ser compartida per Dionisia Marcó. A la segona meitat del segle XIX, ella i la seva família vivien en una casa modesta, a prop d'aquest mateix mar descrit per Bosch de la Trinxeria, però mante-

nint-hi una relació una mica diferent, d'aprofitament i subsistència. La Dionisia, tot i la falta d'instrucció, va ser una «dona avançada al seu temps, una emprenedora». Així la qualifica el seu besnet, Miquel Gotanegra Portell (1964). A ell, com als seus germans, els han estat llegats fragments de la vida d'aquesta avantpassada a qui no conegueren, una dona de caràcter decidit que va trencar motllos i va posar els fonaments del que és ara el Grup Terraza, un negoci familiar integrat per dos hotels i un càmping a Roses, apartaments turístics a Figueres i Roses i una empresa de serveis.

La Dionisia vivia amb el marit, que feia de fuster, Fructuoso Gotanegra, i els fills al carrer Traginers. Per ajudar l'eco-

nomia familiar, ella treballava com a comerciant de peix. «En el seu ADN hi tenia el comerç», confirma Miquel Gotanegra. Comprava producte a la llotja i després el venia pels mercats. Primer, als pobles del voltant i, anys més tard, amb el seu fill Pere, per Olot i Besalú. Als inicis s'hi desplaçaven a peu, amb carro o bicicleta fins que van comprar un Ford Model T, el van adaptar i, carregat de peix i de gel, anaven a repartir.

En Fructuoso i la Dionisia van tenir quatre fills. El més gran era Honorato Gotanegra Marcó (1900-1966). Conegut familiarment com a Norat, ell va heretar l'esperit decidit i enèrgic de la mare, així que va inaugurar, el 1935, amb el seu germà Enric, el primer ho-

CRISTINA VILÀ. Figueres, 1972. Periodista

tel de la platja de Roses. Per arribar fins aquí, però, va viure llargues temporades lluny. La feina a mar era inestable i ell tenia clar que volia progressar per construir un hotel al seu poble. Sabia que només ho aconseguiria agafant experiència fora.

La primera parada d'aquest viatge va ser a la capital catalana, a Barcelona, on en Norat hi tenia un amic que era cuiner, a l'antic Hotel Marina. Allà va començar una dilatada formació. Després va venir París. Tenia només vint anys i irradiava energia. En Norat va anar a raure a l'Hotel d'Anatole Désiré Moreau, pare de l'actriu Jeanne Moreau, restaurador i hotelier que regentava un *bistrot* a Montmartre. Al seu costat, el

rosinc va aprendre els secrets de la cuina francesa. Durant quatre anys, i dos més a Anvers, va descodificar els engranatges del món de la restauració francesa.

Seguir aprenent a l'Argentina. Del cor d'Europa i gràcies a un familiar, en Norat va fer el salt a l'Argentina. Tot i que el viatge en vaixell durava mesos i el cost del passatge era elevat, les ganes de «fer fortuna» animaren a molts. Instal·lat a Buenos Aires, en Norat va treballar sis anys al restaurant Munich Constitución de Buenos Aires, on es va seguir formant com a cuiner i va aprofundir en les pràctiques turístiques. També va visitar el Mar del Plata, a la costa sud-est que, diu Miquel Gotane-

gra, aleshores era «el centre balneàric de moda, com Marbella o Canes», on anaven les classes altes a prendre banys de sol i a jugar al golf. Mentre va ser a l'Argentina, en Norat va fer cridar el seu germà Enric perquè tenia molta feina. «El meu sogre li va obrir camí», comenta Mercè Portell.

Els germans Gotanegra van tornar a Roses a principis dels anys trenta del segle XX amb les motxilles plenes d'experiències i amb la idea ferma de construir junts aquell somiat hotel a la platja. Abans, el 1934, en Norat es casà amb Visitació Vilà Feliu (1910-1976). Nascuda al mas d'en Puig, els seus pares eren pagesos de Queixàs que s'instal·laren a Roses per fer de masovers.

En Norat Gotanegra amb els seus dos fills, Norat i Neus, a la cuina de l'hotel.

PROCEDÈNCIA: Arxiu família Gotanegra.

M1

La creu de terme a l'entrada del poble de Sant Mori, a l'antic camí que comunicava Castelló d'Empúries amb la ciutat de Girona, al costat d'una masia a peu de camí. Després de la Guerra Civil va ser traslladada a la ubicació actual, dins el nucli urbà.

ANY: 1917

AUTOR: JOSEP SALVANY BLANCH
PROCEDÈNCIA: BIBLIOTECA DE CATALUNYA, FONS SALVANY

M2

Creu de terme a dins del cementiri de Cadaqués, situada al centre del primer recinte; al darrere hi ha una tomba ornamentada amb l'estàtua d'un àngel.

ANYS: 1920-1930

AUTOR: VALENTÍ FARGNOLI ANNETTA

PROCEDÈNCIA: INSPAÍ - CENTRE DE LA IMATGE DE LA DIPUTACIÓ DE GIRONA

DOSSIER LA PEDRA SECA

ROSER BECH PADROSA > COORDINACIÓ

Tota pedra fa paret	30	ROSER BECH PADROSA [Cabanes, 1988. Filòloga]
Un treball humà ingent	32	PERE GIFRE RIBAS [Creixell, 1962. Historiador]
Tot un món de pedra	34	ROSER BECH PADROSA
L'artigatge de la Garriga de Llers	36	ANTONI EGEA [Girona, 1957. Historiador]
Un paisatge de pedra	38	JENAR FÈLIX [Manresa, 1958. Editor]
Gas Mountain	41	GERARD FAGEDA [Figueres, 1997. Periodista]
PERFIL > Pitu Puig	42	ANNA M. VELAZ SICART [Figueres, 1948. Filòloga]
PERFIL > Maite Oliva Alsina	43	ANNA PUJOL BATLLOSERÀ [Siurana d'Empordà, 1993. Historiadora de l'Art]
La Garriga de Vilanant	44	JAUME CANYET [Figueres, 1961. Filòleg]
Els forns de guix i calç de Biure	46	MARIÀ BAIG ALEU [Figueres, 1955. Físic]
'Embrocolar' pous	47	LLUÍS SERRANO [Figueres, 1975. Historiador]
PERFIL > Modest Soy i Xavier Laporta	48	JOSEP M. DACOSTA [Figueres, 1962. Biòleg i naturalista]
La Wikipedra i la Setmana de la Pedra Seca	49	ANNA PUJOL BATLLOSERÀ
Biodiversitat a la Garriga	50	MARC FRANCH [Riudarenes, 1976. Doctor en Biodiversitat] JORDI BOU [Barcelona, 1989. Professor de botànica de la UdG] VICENÇ BROS [Sabadell, 1958. Oficina Tècnica de Parcs Naturals de la Diputació de Barcelona] PERE PONS [Girona, 1966. Doctor en Biologia]
El barretet o barret de paret	51	MONTSE PARADA [Vilanant, 1968. Doctora en Farmàcia i Etnobotànica] JOAN VALLÈS [Figueres, 1959. Catedràtic de Botànica de la UB]
PERFIL > Paco Borrell	53	ESTER SEGUÍ BRUNET [Roses, 1986. Llicenciada en Dret]
El paisatge humà de Cap de Creus	54	TONI GIRONÈS SADERRA [Badalona, 1965. Doctor en Arquitectura]
Els norais	57	ERIKA SERNA COBA [Wasserlos, 1963. Historiadora i arxivera]
Cadaqués defensa la pedra seca	58	GERARD FAGEDA ROSER BECH PADROSA
Un immens jardí de pedres	60	FRANCESC MONTERO [Figueres, 1981. Filòleg]
El patrimoni dels humils de Roses	62	POL MESEGUER BELL [Terrassa, 1985. Doctor en Història]
Barraques i aixarts al Montgrí	64	LURDES BOIX LLONCH [L'Escala, 1957. Historiadora i arxivera]
El paisatge agrari d'Espolla	66	MARISA ROIG SIMON [Sant Pere Pescador, 1963. Historiadora i arxivera]
L'últim barracaire de Rabós	67	ROSA M. MORET [Rabós d'Empordà, 1970. Mestra i pedagoga]
Fred a l'empara de pedra seca	68	ERNEST COSTA I SAVOIA [Bescanó, 1940. Fotògraf i escriptor]
Els canals de desguàs a l'Albera	70	CARLES MESTRE ORS [Sabadell, 1961. Jardiner]
El patrimoni de l'Albera nord	72	JOAN CARRERES [Viladamat, 1976. Fisioterapeuta, fotògraf i escriptor]
Salvaguarda del Patrimoni, dels Banys	75	MAITE BARCONS RENUU [Pineda de Mar, 1956. Llicenciada en llengua, civilització i literatura catalanes]
Vinyes entre feixes a Banyuls	76	JOAN FERRERÓS [Figueres, 1952. Filòleg i historiador]

Tota pedra fa paret

Roser Bech Padrosa > TEXT

‘L’art de la pedra seca: coneixements i tècniques’ va ser declarat Patrimoni Immaterial de la Humanitat per la UNESCO el 2018. És un reconeixement a una tècnica constructiva basada en els elements de l’entorn rural. Un patrimoni considerat dels humils perquè va ser bastit amb l’esforç enorme de pagesos i menestrals, principalment, per la necessitat d’aconseguir un pam de terra per conrear.

Així que iniciem aquest dossier petri amb un article d’en Pere Gifre que ens explica l’origen humil de les primeres feixes, barraques, parets... als segles XVIII i XIX. A continuació un glossari sobre el tema ens posa a l’abast uns quants mots amb les corresponents definicions que ens poden ser útils per seguir la lectura de la resta d’articles i per seguir aprenent. Ens endinsem a la Garriga d’Empordà, un espai que engloba els termes municipals de Llers, Avinyonet de Puigventós, Vilanant, Biure i Pont de Molins. Per començar l’Antoni Egea ens parla del procés d’artigatge a la Garriga de Llers. Artigar vol dir preparar un tros de terra per al conreu tot traient-ne els arbres i les pedres. Després, de la mà del coneixement d’en Jenar Fèlix, ens passem pels cinc termes municipals d’aquest paratge tot trobant racons poc coneguts plens d’arquitectura popular. Els membres

d’una associació nascuda a Avinyonet, Gas Mountain, corren per tot el territori per localitzar rastres de pedra seca. En Gerard Fageda hi ha dialogat. En el mateix municipi l’Anna M. Velaz ha conversat amb en Pitu Puig, descendent de picapedrer i gran amant de la Garriga. I l’Anna Pujol ha entrevistat la Maite Oliva de Llers, una defensora empedreïda de la pedra seca. Ens traslladem a Vilanant on en Jaume Canyet ens proposa un recorregut pel patrimoni natural, arquitectònic i històric de la Garriga d’aquest municipi i també desvetlla un dels projectes que el consistori té entre mans. El testimoni d’en Pere Borrat és imprescindible per conèixer-la. El poble de Biure fa anys era conegut pels burros i pels forns de guix i de calç. En Marià Baig en traça la història. I a Cantallops en Lluís Serrano reviu un mot enterrat, apropiat en aquest dossier: *embrocolar*. Significa revestir un pou de pedra seca. L’ofici de paretaire, barracaire o marger força oblidat avui reprèn força amb els testimonis d’en Modest Soy i en Xavi Laporta. En Josep M. Dacosta n’ha escrit un perfil doble. L’Anna Pujol ens explica que a través de l’aplicació Wikipedra, promoguda per l’Observatori del Paisatge, entre d’altres, podem buscar construccions de pedra seca sobre el mapa i també hi podem trobar una breu descripció.

A més a més, iniciatives com la Setmana

Cabassa d’espart carregada de pedres que usaven els paretaires.

FOTO: Mònica Sala Ametller.

de la Pedra Seca, impulsada per Col·labora x Paisatge, ajuden a visibilitzar i posar en valor tot aquest patrimoni. Entre pedres s'hi amaga també una gran biodiversitat: espècies vegetals i també petits invertebrats, amfibis i aus. Els biòlegs Marc Franch, Jordi Bou, Vicenç Bros i Pere Pons ens ofereixen un itinerari per l'ecosistema de la Garriga. El barret de paret és una de les espècies que creix entre pedra seca i la Montse Parada i en Joan Vallès ens en transmeten els usos medicinals.

Saltem de territori i anem cap a la costa per conèixer el ric llegat de pedra seca que configura el paisatge actual de Cap de Creus. L'Ester Seguí ha escoltat l'agradable parlar cadaquesenc d'en Paco Borrell, un paleta descendent de paretaire que treballa i defensa la pedra seca. L'arquitecte Toni Gironès fa una reflexió profunda de com el gran esforç de transformació del paisatge per part de la gent del territori per poder plantar vinya o oliveres fa un i dos segles condiciona encara la panoràmica actual. I arran de mar, l'Erika Serna ens descriu què són els norais. Al municipi, avui hi ha un parell d'associacions que treballen per la promoció i protecció de la pedra seca: el Centre d'Estudis Cadaquesencs i Amics de la

Natura de Cadaqués. En Gerard Fageda i jo mateixa hi hem pogut enraonar. També hem conegut en Sebastià Borrell, un jove paretaire. Josep Pla en diversos llibres va descriure Cap de Creus com «un jardí immens de pedres». En Francesc Montero dona aquesta mirada literària al paisatge. A la zona de Roses, en Pol Meseguer destaca les carrerades, les barraques, les feixes, els forns i els pous de pedra seca del terme. I resseguint la costa vers el sud, des de l'Escala la Lurdes Boix ha recorregut els aixarts, les barraques i les parets seques del Montgrí.

Ara anem cap a l'interior, cap a l'Albera. Des d'Espolla la Marisa Roig posa en valor els centenars de construccions de pedra seca del municipi. També recordem la figura d'un barracaire de Rabós, en Joan Llonch, amb qui la Rosa M. Moret havia pogut xerrar fa anys. Lligat a la indústria de la fred, l'Ernest Costa ens acompanya per sis pous de glaç o de neu tant de la banda nord com de la banda sud de l'Albera. També relacionat amb l'aigua, en Carles Mestre ens fa descobrir els més de 30 quilòmetres de canals de pedra seca que avui resten oblidats a l'Albera sud. Per cabanes, refugis i forns de vidre de la banda nord de la serra passem amb en Joan Carreres. Sort en tenim de les associacions que treballen per al patrimoni en el nostre territori! És el cas de l'associació Salvaguarda del Patrimoni, dels Banys d'Arles. La Maite Barcons n'ha escrit unes ratlles. I també l'associació PAS-TOR, de Sureda. En Joan Ferrerós se n'hi ha anat per conversar-hi i també ha caminat pel paisatge de vinyes entre feixes de Cotlliure, Portvendres i Banyuls.

En definitiva, 'tota pedra fa paret', diu la dita popular. En sentit literal és cert, però hem vist que cal saber-la treballar. En sentit figurat esperem que aquest dossier hagi servit per contribuir a reconèixer i valorar el ric patrimoni de pedra seca del nostre territori. Així que us animem a «cloure els ulls, somio que puc cabre en el món de les pedres i els sembrats, que per un lleu instant soc com un arbre amb els brots dels sentits il·luminats», tal com va escriure Montserrat Vayreda 🌱

Família Garcia Carreras a la barraca de Can Carol, amb la vinya plantada al costat, a Vilanant. Any 1954 // PROCEDÈNCIA: Arxiu fotogràfic de Conxita Garcia Carreras.

Un treball humà ingent

LA TÈCNICA CONSTRUCTIVA DE LA PEDRA SECA ÉS UN ART QUE VA ASSOCIAT AL TREBALL PAGÈS, JORNALER I MENESTRAL, SOBRETOT DEL SEGLE XVIII I XIX

Pere Gifre Ribas > TEXT // David Pujol > FOTOGRAFIA

En bona mesura, l'expansió agrària, des de la darrerria del segle XVII i, sobretot, confirmada en els segles XVIII i XIX, és obra de pagesos, jornalers i menestrals, els quals, amb un document d'establiment emfitèutic a la mà, a canvi d'una petita entrada, mòdica, i un cens anual, també mòdic, rompen la terra i planten vinya, en aquest cas solia ser amb contracte de rabassa morta, i oliveres, sobretot, en llocs amb pendents, espais erms i de boscúria. La superfície de la terra establerta era de poques dimensions, sovint una vessana, a molt estirar dues, superfície suficient per qui no en tenia o en tenia molt poca, de terra. La feina era ingrata. Dura. Però necessària si es volia optar a una peça de terra que, quasi, la tindrien en propietat i la podrien transmetre. L'espai s'havia d'adequar, s'havia d'estassar, despedregar i desbrossar per poder ser plantat. Els desnivells se superaven amb parets de tanca, que servien de mur de contenció que era terraplenat, sobre els quals s'aixecaven feixes i més feixes amb les quals el treball humà, ingent i quantiós, feia fruitar la terra. Darrere dels actuals murs, carrerades i cabanes de pedra seca que proliferen a la Garriga, l'Albera o el Cap de Creus hi ha un art de construir, transmès de generació en generació, i après per necessitat pels emfiteutes que havien optat per augmentar la seva possessió o de tenir una petita parcel·la en quasi

propietat. D'aquesta manera, generacions de petits pagesos, jornalers i menestrals —o *meners* en la terminologia empordanesa—, van anar fent via per aconseguir un ingrés suplementari per afegir al seu exigü cabal, sovint, aconseguit anant a jornal. És una versió, pagesa, del que s'ha anomenat la revolució industriosa, en bona mesura, basada en l'autoexplotació fins aconseguir uns rendiments significatius. Se sap que amb poca terra i molt treball intensiu, els rendiments solien ser més elevats que els que obtenien els pagesos i masovers. Així ho recull Narcís Fages de Romà el 1849 en un dels seus aforismes: «Lo cultiu del Menestral / observeu-lo, que bé ho val; / si's donés a l'heretat / altre fora el resultat.»

Cobrar el lluïsm. Per altra banda, els establients d'aquestes terres, posseïdors del domini útil, que podien ben ser comtes o marquesos, cavallers, barons o ciutadans honrats, i monestirs, però també pagesos propietaris de mas o hisendats, que en venien d'origen o eren sobrevinguts, feien possible de posar en conreu unes terres ermes de les quals no percebien res. Posar-les en explotació els suposava una entrada, mòdica, si no simbòlica, i un cens anual, no pas massa elevat i, a vegades, tan simbòlic com un vas d'aigua. Però, i això és important, els permetia cobrar el lluïsm de qualsevol transacció de la terra, que solia voltar,

per costum, entorn del 20% del valor de la finca. No era el terç, com en altres contrades, però un 20% de la venda no era poca cosa. L'opció de cedir la terra en establiment suposava posar la terra al mercat, del qual percebien el lluïsm. A més, els perceptors del delme, que podien ser també els mateixos establients, o uns altres, percebien anualment delme d'una terra que, fins aquell moment, erma, pedregosa o estepar no donava fruit i, per tant, no en rebien res. Els delmadors també sortien beneficiats del treball dels emfiteutes.

Aquest contracte formalitzat davant notari ha estat considerat la fórmula habitual per posar en conreu una terra erma. Un contracte pel qual sortien afavorits establients i establerts. El pairalisme català, sobretot des de final del XIX, hi va voler veure la base de l'estabilitat agrària i la causa de la pau social al camp català des del conflicte remença. Un contracte de societat en el qual uns hi posaven el dret de propietat i els altres, la gran majoria, el treball necessari i imprescindible per passar de l'erm a la terra conreada. Vinyes i oliveres van proliferar en aquests espais, d'altra banda poc aptes pel conreu de cereals i que havien quedat erms, i que no tornarien a quedar-hi fins després de la fil·loxera o del fred de 1956.

Un pam de terra aprofitada. Quan, avui, admirem aquestes construccions, les quals són objecte de tota mena de

Aixada punxeguda típica de la Garriga d'Empordà per poder cavar entre pedres // FOTO: Mònica Sala Ametller.

treballs d'estudi, catalogació i, alguns, els menys, de restauració, en els quals s'aprecia la qualitat, l'enginy i l'esforç constructiu, cal que darrere hi posem quins van ser els artífexs d'aquesta magna transformació. Sovint, es dirà, atíats per la pujada del preu del vi o de l'oli, tant se val, aquest era l'al·licient per posar-se mans a l'obra. Però darrere d'una feixa de vinya o olivera, centenària, com a mínim, cal veure-hi ingents esforços d'aquests protagonistes dels quals poca cosa sabem, més enllà, de qui són les persones establertes i que no han deixat petjada en els registres notariais per poder copsar en la seva plenitud com s'ho feien per arrencar i

despedregar la terra i plantar a perpall. Amb quins capitals, més enllà dels derivats del treball i l'autoexplotació de la unitat familiar, comptaven per portar a terme aquesta posada en conreu de terres ermes, feréstegues i ingrates que, algun dia, veurien el fruit i el collirien. Darrere les feixes, hi ha molts jornals. Sens dubte, avui veiem una part d'aquesta obra. No veiem, però, els que, a mig fer, van renunciar al contracte i se'n van desdir. Són molts els contractes d'establiment que es van fer, uns quants, menys, no van ser capaços d'arrencar la terra i posar-la en conreu. Renunciaven al contracte. Uns altres esperaven el seu torn. La demanda de

terres era tanta, i l'oferta de terra erma o no conreada abundava, que van permetre amb l'esforç humà, a voltes desmesurat, per com s'arribava a zones costerudes, que el paisatge s'humanitzés en grau elevat. Amb tota certesa, mai més no tornarem a veure tant d'espai conreat ni tampoc tanta població vivint, o sobrevivint, a la terra i de la terra.

Avui en queden els testimonis, inerts, davant el retorn de l'estepa, la garriga, l'erm o la boscúria. Procés que data, en uns casos des de la dècada dels vuitanta del segle XIX, en altres després dels anys seixanta del segle XX. Testimonis d'un esforç d'artificació i de roturació de la terra i de posada en explotació sense més energia que la que donava l'esforç humà. La força de tracció animal, a molts llocs no era possible, per la dificultat d'accés, i en altres casos, perquè l'únic capital que tenia el jornalero o menestral eren les seves mans per treballar. Les eines, totes manuals: magalls, aixades i perpalls, sobretot. Avui, les parets de pedra seca, les cabanes i els itineraris que es poden fer són una part del museu a l'aire lliure d'un temps i d'uns homes, els jornaleros i menestrals, dels quals, massa sovint, no recordem el seu nom.

A dalt, olivar de Llers situat al puig d'en Clos envoltat per un alt mur perimetral de pedra seca. Al detall, barraca troncocònica integrada dins el gruix del mur que envolta aquest olivar.

L'artigatge de la Garriga de Llers

LES TERRES SEQUES, ERMES I ROCALLOSES DE LLERS ES VAN TRANSFORMAR EN VINYES I OLIVETS EMMARCATS PER PARETS I BARRAQUES GRÀCIES A UN GRAN ESFORÇ HUMÀ

Antoni Egea > TEXT // David Pujol > FOTOGRAFIA

A mitjan segle XVI gran part del terme de Llers restava erm i improductiu. Aquests terrenys eixorcs restaven en mans dels senyors del castell principal de la vila i d'altres terratinents locals. Aleshores el seu territori comprenia terres dels actuals municipis de Llers i Pont de Molins que estaven poblades per només 70 'focs' o cases habitades. Aquesta situació començà a capgirar-se a partir de mitjan segle XVI, entre els anys 1557 i 1561, en què la baronessa Anna de Lanuza i el seu fill i successor, Claudi de Lanuza, feren diversos establiments emfitèutics de terres —cessió a perpetuïtat d'un bé immoble a canvi que el beneficiari i els seus descendents paguessin un cens anual a l'establidor i als seus successors— situades en el paratge del pla Vinyers, al sector del camí d'Avinyonet. La major part d'aquestes terres són citades en un document de l'any 1630 que les descriu com en part conreades i en part ermes. Això fa pensar que en un primer moment només es

treballaren les zones més aptes per a l'agricultura i es deixaren sense cultivar les més esquerpes. Aquestes concessions s'anaren succeint en els anys posteriors. N'hi ha de documentades l'any 1649 per part de Joan Soler, a la costa del Pont i a la serra Vinyatera; almenys dinou més pels comtes de Peralada entre els anys 1683 i 1693.

Conflicte amb Avinyonet. L'arrabassament del territori de la Garriga que, a més de terres del terme de Llers, comprèn parts dels d'Avinyonet, Vilanant i en una molt petita proporció dels de Figueres i Vilafant no estigué lliure d'episodis controvertits. A principis del segle XVIII els establiments s'havien anat succeint considerablement tant per la part de Llers com per la d'Avinyonet. Atès que fins aquell moment els terrenys de la zona tenien poc valor, no s'havien fitat les delimitacions des de feia segles, la qual cosa comportà un litigi entre les dues poblacions. L'elevat cost del procés

i l'esclat de la guerra de Successió feren que s'abandonés la via judicial i es busqués una solució amistosa. Sabem per un document posterior, de l'any 1773, que hi hagué un acord entre els dos municipis. En aquesta data dos testimonis d'Avinyonet que van participar uns quants anys abans en la fitació descriuen els llocs on s'havien fixat creus incises a les roques del paratge del puig Ventós que indicaven la divisòria, en el lloc on conflueixen els termes de Llers, Avinyonet i Vilafant, «a un tir de pedra de una barraca de pedra seca que se troba en lo dit puig Ventós». És la referència escrita més reculada que hem trobat de la presència d'aquesta arquitectura popular a la zona.

Construcció i manteniment. Per tal de fer possible la rompuda dels terrenys esquerps i pedregosos per fer-los aptes per a l'agricultura, era necessària la construcció de murs de pedra que els continguessin. No hem trobat constància documental sobre l'aixecament d'aquests murs per part dels pagesos que conreaven directament les terres que els havien estat adjudicades. En canvi, sí que hi ha algunes referències per part dels propietaris que no els treballaven directament i n'arrendaven l'explotació a tercers. Aleshores es pactava amb l'arrendatari les condicions de l'artigatge del terreny i la construcció

Perspectiva aèria dels paratges del pla Vinyers i de les Clotes on es distingeixen les parets de pedra seca característiques d'aquestes contrades // PROCEDÈNCIA: ICGC.

i el manteniment de les parets de pedra seca. Joan Gibert, estudiant de Figueres, va arrendar l'any 1783 a Bartomeu Pi, treballador de Llers una peça de terra de tres vessanes en part plantada de vinya, amb tres oliveres i la resta garriga situada al terme de Figueres, al lloc anomenat Cós de Cavall. En el contracte, l'arrendatari es comprometia a arrabassar les parts ermes i garrigoses per plantar-hi vinya i a construir les parets de pedra seca necessàries pel manteniment i la conservació de la mateixa vinya. L'any 1800 en un plec de condicions que havia d'acceptar l'arrendatari d'una terra en part plantada de vinya i oliveres i en part garrigosa, situada al pla Vinyers, s'especificava que l'arrendatari havia de dedicar deu jornals anuals a arrabassar de pedres i malesa el terreny que restava erm i amb les pedres obtingudes aixecar paret en els llocs que li seria indicat. En un contracte d'arrendament de l'any 1805 s'especifica que el llogater tenia l'obligació «de recompondre a sos gastos totes las parets que se troban esgabelladas.»

Arquitectura popular en pedra seca al paratge del pla Vinyers.

En alguna ocasió se sap que l'accés a la propietat dels terrenys es podia fer de manera gratuïta quan eren de molt difícil habilitació. L'any 1818 Josep Gratacós, treballador d'Avinyonet, va vendre a Miquel Laball, menestral de Llers, un tros de terra envoltat de paret, situat al terme d'Avinyonet, a la muntanya del puig Ventós, que el venedor havia artigit i condicionat per posar-la en cultiu. El venedor manifestava que havia accedit a la propietat del terreny, que havia estat de propietat comunal, mitjançant un pacte que havien fet els veïns del poble amb l'Ajuntament pel qual els particulars que artiguessin i condicionessin algun d'aquests terrenys passarien a ser-ne titulars. Un testimoni de l'any 1823 manifesta que al «Plavinyers ha on [hi] son vinyes i oliveres i moltes parets i rocam.»

Durant bona part del segle XIX es van generalitzant els establiments per part de terratinents locals de noves terres ermes a pagesos situades en llocs difícils per tal de posar-les en conreu. En

el sector de la Botèrnia, el senyor del castell d'Hortal establí l'any 1818 almenys sis terres, en aquest cas excepcionalment destinades a horts. En els documents de la concessió ja es preveïen conduccions d'aigua i torns de reg. A mitjans d'aquesta centúria els horts en aquest sector eren uns dos-cents. Altres indrets del territori on es produïren nous establiments eren la costa del Pont, les Serres, la Creu, Clapers, les Boïgues... Una de les condicions que solien posar els atorgants era la de plantar quinze oliveres per vessana dins el termini de quatre anys. Vers 1850, el terme de Llers estava conreat gairebé en tota la seva totalitat i arribà a ser el municipi de les comarques gironines que produïa més oli. El paisatge estava dominat per parets i barraques de pedra seca que havien possibilitat aquesta agricultura en condicions extremes.

Més oli, més gent. En paral·lel a aquesta expansió agrària, també es produí un considerable augment demogràfic. L'any 1857 la població de Llers arribà als 1880 habitants. Era, per tant, el tercer municipi més poblat de la comarca. Posteriorment les plagues de la fil·loxera, que afectà les vinyes; de la cuca de l'olivera; les adulteracions abusives de l'oli d'oliva amb oli de llinosa, que en feren reduir dràsticament la demanda, i, finalment, les glaçades de l'any de la fred (1956) que mataren gairebé totes les oliveres del municipi acabaren amb la pràctica totalitat dels conreus de la Garriga. Actualment gairebé tots aquests terrenys resten erms i envaïts per la vegetació. S'ha conservat, sovint precàriament, en aquests paratges una arquitectura popular de parets i barraques de pedra seca que cal, en la mesura del possible, restaurar, preservar, valoritzar i donar a conèixer.

El patrimoni dels humils de Roses

EL BAST TERRITORI DE ROSES ÉS UN COFRE PLE DE TRESORS DE PEDRA SECA PER DESCOBRIR: CARRERADES, BARRAQUES, FEIXES, FORNS I POUS...

Pol Meseguer Bell > TEXT I FOTOGRAFIA

A les darreres dècades a Roses s'ha posat en valor el patrimoni històric i natural que documenta gran part de les èpoques de la història de la humanitat. En el terme, el cinquè en extensió de l'Alt Empordà, no tot són places fortes i castells, també hi ha un patrimoni popular de pedra seca que ha vertebrat el seu enorme territori agrícola, abans curull de vinyes i oliveres. Unes construccions que sumen un valor afegit al paisatge rural rosinc, ple de sorpreses, moltes encara per descobrir; aquí, en donarem algunes pistes

La pedra seca és el testimoni del passat agrícola d'una vila que ha transformat radicalment la seva economia en l'especialització al sector terciari i el turisme. Antigues terres treballades pels propietaris i masovers ara ja

no tenen feixes plantades, sinó xalets i edificis plurifamiliars que eren, a curt termini, molt més beneficiosos per als propietaris rurals. Ara bé, més enllà de les terres ocupades per acollir els nous rosincs i turistes, encara hi ha quilòmetres de feixes, carrerades, barraques i pous que testimonien el passat ple de vida de la muntanya de Roses.

A través de l'extensa xarxa de camins que hi ha a Roses, el lector es pot apropar a centenars d'elements construïts amb pedra seca. Fins i tot aquest camí per la història d'aquest patrimoni popular es pot fer per diverses carrerades amb els marges de pedra seca, com les de la Magina o la del serrat de Can Berta, que són un exemple del procés de despedregament, del tancament de propietats i del control dels ramats.

La cova de les Ermites,
al cap Nofeu.

A banda de la multitud d'exemples de feixes i barraques, hi ha elements patrimonials rosincs que s'han de conèixer. Com el mas de la Llobatera, al peu del Pení, anomenat la catedral de la pedra seca; la barraca d'en Misses, la d'en Melitó, el pont des Barral, a la carretera de Cadaqués; la balma del Camp de l'Home; la cova de les Ermites o la barraca dels palauencs, situades al cap Nofeu —topònim sense la erra que defensa el filòleg Narcís Garolera—, o la cova de la Mala Terra. Aquests i molts altres elements esdevenen un corpus arquitectònic enorme per documentar l'agricultura i el paper de la pagesia al Cap de Creus.

La seva posada en valor. Des de fa uns mesos Vicenç Armangué Ribas i Manel Donat Giró estan realitzant el

catàleg municipal de tot el patrimoni de pedra seca del terme de Roses. Aquesta tasca complementa la ingent feina realitzada per pagesos i excursionistes des de fa molts anys. En una primera fase d'aquest catàleg, realitzada al sector situat entre Palau-saverdera, la carretera de Cadaqués i amb els límits amb Cadaqués i el Port de la Selva, de difícil orografia, han sorgit 82 elements, 26 dels quals inesperats. La zona de Queralbs ha esdevingut tota una sorpresa per Armangué i Donat, que ha hagut de treballar enmig de zones emboscades on només passen senglars. A banda, també han documentat parets, carrerades, recs empedrats i escales de molta rellevància, així com altres elements, com fites o, fins i tot, gravats neolítics desconeguts. Una feina necessària a la qual se suma la valoració econòmica que costaria la seva rehabilitació. No serà, però, fins a finals de l'any 2022 que presentaran el catàleg definitiu amb tot el patrimoni fet amb pedra seca a Roses.

Amb la realització de l'inventari hi ha un interès per recuperar les antigues carrerades, potser un dels elements més turístics que poden ajudar els visitants a conèixer la resta del patrimoni de pedra seca dels seus contorns, i que esdevindrà un complement de les rutes consolidades pels masos i el patrimoni megalític. En aquest sentit, aquest mateix any a Roses s'han iniciat uns cursos per a la restauració de tot aquest patrimoni popular destinats al públic en general, als propietaris i a professionals del sector de la construcció. En les pràctiques del primer curs, els alumnes van restaurar uns vint metres de la carrerada de la Magina, al mas Pairet, que es troba en mal estat de conservació.

En el cas de Roses, gràcies a la Wikipedra, de l'Observatori pel Paisatge, es comptabilitzen cap a 400 barraques, 32 construccions per emmagatzemar aigua, 5 forns, 4 murs i conjunts de murs

significatius i 11 altres tipus de construccions. I de ben segur que encara hi ha molta feina per fer, tal com s'ha pogut veure després de l'incendi del mes de febrer passat que va deixar a la vista construccions amagades per les maleses que han crescut en moltes terres ermes. Vicenç Armangué comenta que, tot i que majoritàriament les construccions no tenen la majestuositat d'altres indrets empordanesos, com Avinyonet de Puigventós, per exemple, sí que tenen una antiguitat superior i que sovint se'n documenta l'abandonament amb l'afectació de la fil·loxera a partir de 1879. Per exemple, no hi ha tantes barraques amb corona i acostumen a ser d'una factura més senzilla.

A banda del valor patrimonial, la presència de construccions de pedra seca permet millorar el valor natural de l'indret. En elles, la flora i la fauna hi troba refugi i permet mantenir la biodiversitat de la zona. A més a més, esdevenen un element clau per evitar l'erosió del sòl i gestionar de manera més eficient l'aigua i la humitat. Unes característiques bàsiques si es vol recuperar el valor agrícola de gran part de la muntanya de Roses, abans plena de vida. Ara, al segle XXI, potser no serà per un interès econòmic d'explotació del sòl, però potser sí per un interès paisatgístic per controlar les afectacions dels incendis que poden malmetre un espai de gran interès natural o, fins i tot, les zones urbanes. La pedra seca és una peça més del trencaclosques que ha de permetre la creació d'un paisatge mosaic, com descriuen els especialistes, per evitar que el foc faci la seva sense aturador.

La difusió a les xarxes socials.

De la mateixa manera que Armangué col·labora amb la Wikipedra, a Roses també trobem el cas d'en

Toni Blanch, excursionista i expresident dels Cabirols de Roses. En el seu cas, a més a més, difon la seva tasca a Instagram, tot fent divulgació «del patrimoni dels humils», tal com ell exposa en el seu compte. A mesura que documenta una construcció a Roses, o a qualsevol altre indret de la nostra geografia –més de mig miler–, en penja un resum al seu compte per tal de posar en valor el patrimoni entre les persones usuàries d'aquesta xarxa. És una mostra de com les xarxes socials poden ser una eina per conscienciar de la importància de la pedra seca i del seu manteniment.

La tenacitat per a la conservació de totes aquestes construccions esdevé clau per preservar també una manera de viure i del llegat dels nostres avantpassats. Josep Pla va arribar a afirmar que sense aquesta actuació popular sobre la natura «el paisatge seria horrible si la gent, generacions i generacions d'homes obs-curs, no haguessin ordenat el país en un immens jardí de pedra» 🌿

Escales de marbre a l'embarcador
de la cala del Lledó.

Barraques i aixarts al Montgrí

EL MASSÍS DEL MONTGRÍ CONSERVA UN PATRIMONI SINGULAR D'ELEMENTS ETNOLÒGICS I ARQUITECTÒNICS CONSTRUÏTS EN PEDRA SECA EN VIES DE RECUPERACIÓ

Lurdes Boix Llonch > TEXT

Després d'any de deixadesa, per part de les institucions, del patrimoni construït en pedra seca —o en sec— i haver assistit amb impotència al seu abandonó i espoli, l'art de la pedra seca va ser declarat Patrimoni Cultural Immaterial de la Humanitat l'any 2018. La declaració vol preservar la transmissió del coneixement dels margeners, els constructors de la pedra en sec, una tècnica constructiva basada en els recursos de l'entorn, aplicada amb un enginy, una sostenibilitat i una saviesa admirables. Un patrimoni que no s'ha de considerar humil, sinó dels humils, una sensible diferència.

Un massís calcari. El Montgrí fa de frontera entre l'Alt i el Baix Empordà i guarda un interessant conjunt d'arquitectura de paret seca: murs que separen finques i marquen camins, barraques de pastors amb una arquitectura monumental, aixarts —corrals sense sostre per tancar ramats—, carrerades... La construcció

en pedra seca al Montgrí es remunta al Neolític. Pastors de totes les èpoques han deixat empremta en refugis, tancats i cabanes. Entre 2019 i 2020 el Museu de la Mediterrània va portar a terme un inventari del patrimoni cultural del Parc Natural del Montgrí, les illes Medes i el Baix Ter que va permetre identificar 548 elements, dels quals 261 són de pedra seca. Això ens diu la gran importància d'aquestes construccions al Montgrí.

El Parc Natural del Montgrí Illes Medes i Baix Ter, que va ser declarat l'any 2010, comprèn part dels termes municipals de: Torroella de Montgrí, Pals, Bellcaire d'Empordà, Palau Sator, Ullà, Fontanilles i Gualta (Baix Empordà) i l'Escala (Alt Empordà). Té una extensió de 2.300 hectàrees i està format per tres muntanyes lleugerament superiors als 300 metres d'altitud: la muntanya d'Ullà —o puig Anill—, la muntanya del Montgrí i el Montplà, a més de diverses elevacions menors que li donen continuïtat durant uns 8 km de longitud fins a la costa de l'Estartit, on destaquen la roca Maura i la torre Moratxa.

Envers l'Escala destaca la Muntanya Gran, en litigi entre les uni-

versitats d'Empúries i Torroella de Montgrí des del segle XVI fins al segle XVIII, quan el rei va dictar la sentència a favor de Torroella. Al Camí dels Termes, on acaben les urbanitzacions de l'Escala, es conserven els mollons o pedres de terme, alguna amb la data 1703. Es dona la circumstància que les finques que van cap al sud pertanyen al terme municipal de Torroella de Montgrí, malgrat que la propietat és de persones de l'Escala que les van heretar dels avantpassats.

L'olivar del Palau. És el cas de Jaume Salvat Pont, propietari d'un oliver proper a l'església medieval del Palau, que cada any refà la paret seca que l'envolta, tal com li va ensenyar el seu pare: «Aquestes pedres sortien d'espèdregar el camp. Amb paciència l'avi i el pare les anaven arraconant a les vores i anaven construint la paret. El Montgrí és molt pedregós. Si hi havia moltes pedres feien la paret més alta o hi deixaven un *pedrer*, un piló amb les pedres sobrants. Llavors amb el tombarell les traginaven al poble per fer cases o les parets dels estenedors de xarxa, però aquestes amb argamassa. Tot el camí del Palau és vorejat de parets seques. Al Palau les pedres no són

A dalt, paret seca a Vilanera, a l'Escala, amb el grup de voluntaris dirigit pel paretaire Xavi Laporta // FOTO: Museu de l'Anxova i de la Sal. A l'esquerra, barraca de pedra seca de la vall de Santa Caterina // PROCEDÈNCIA: Museu de la Mediterrània.

carejades, sinó rodones i les havíem de trencar amb una maceta per fer planera almenys una cara. En canvi, a Sant Briu les parets costaven menys de fer perquè les pedres eren cantelludes. Per entrar a les finques deixaven un tros obert a la paret, sense pedres, que en deien 'el passant dels carros'. Aquests camins feien la mida d'un carro. Entre les dues parets que marcaven el camí, hi deixaven de tant en tant un espai més ample per si es trobaven dos carros. En deien l'*arraconall*. En aquest espai també s'hi deixaven els carros que no podien entrar a les finques situades a les feixes superiors. Entre les pedres hi creix una falguera molt bonica, que el pare en deia *oradella*. Quan les espores maduren, sota la fulla sembla que tinguin or», narra en Jaume Salvat.

El camí dels Termes. En Jaume va ser l'assessor designat per l'Ajuntament de l'Escala, l'any 2002, per a dirigir la recuperació i rehabilitació del Camí dels Termes entre l'Escala i Torroella de Montgrí. Al llarg del camí, d'uns 3,5 km, es conserven les fites de terme amb la inscripció Torroella de Montgrí en una banda i l'Escala a l'altra. Té una orientació d'est a oest i va des de la platja de Montgó, on hi ha la primera fita, fins al mas del Cortal Nou o Horta d'en Puig, situat al camí que va de l'Escala a Sobrestany, on es troba la sisena fita: «Va ser una tasca molt necessària perquè estava molt malmès. De tant en tant, aprofitant el pendent del camí trobàvem unes canaleres quadrangulars, de pedra, d'uns 30 cm d'amplada i 20

d'altura, que travessen tota l'amplada de paret, a peu de camí, per desviar l'aigua cap a les cisternes de les finques. També vàrem refer els trencaigües, uns reguerons de pedra o *xorranalls* que servien per desviar l'aigua plujana cap al costat que fa baixada. Un cop restaurat el camí dels Termes es varen netejar els accessos als camins perpendiculars que van de nord a sud i que travessen el Montgrí: el dels Cossis, el de la Pedrera d'en Lleal, el de Sant Briu, el del Palau i el que va del Puig de les Sorres al coll de les Dunes o d'Empúries. Tots aquests camins són més estrets que el dels Termes, just pel pas d'un carro, menys el del Puig i el de Sant Briu. Aquestes carrerades, camins més amples, entre 5 i 8 metres, permetien el pas dels ramats i les parets més altes impedièren que les ovelles o cabres s'enfilessin pels marges. Vàrem netejar també la barraca de vinya d'en Maranges que tenia el sostre enfonsat, com la majoria que es conserven prop del camí dels Termes», conclou Salvat.

I segueix amb l'explicació, apassionada: «Tot aquest coneixement es va perdre i és una llàstima perquè hi ha tanta saviesa en aquesta manera de disposar les pedres... Fixa't que a les feixes, les parets aguantaven la terra en el pendent de la muntanya i permetien conrear vinya, oliveres o garrofers. En no haver-hi argamassa la pluja es podia escollar entre les pedres i així es drenava el terreny. Al final de cada feixa hi teníem la bassa de drenatge de la mica de terra que podia arrossegar la pluja. La bassa

del final era la més grossa. Així s'aprofitava tot, perquè aquella terra, rica en nutrients, plena de sediments i matèria orgànica en descomposició, servia d'adob. La carregàvem amb cabassos o el carretó i l'escampàvem al voltant de la soca de les oliveres. No es perdia ni un gram de terra!», confirma en Jaume.

Tallers de pedra seca. El Museu de la Mediterrània de Torroella organitza jornades i tallers de paret seca des de l'any 2003. A la II Trobada del Patrimoni de Pedra Seca es va aprovar una declaració per a preservar la pedra en sec pels seus valors intangibles i per la seva contribució decisiva a evitar o minimitzar la degradació i l'erosió dels sòls, el risc d'inundacions i millorar l'aprofitament de l'aigua de les pluges, entre d'altres. La conservació dels paisatges de la pedra en sec ha de ser considerada no com un problema marginal, sinó com un objectiu principal de l'ordenament del territori.

A l'altra banda del Montgrí, el Museu de l'Anxova i de la Sal de l'Escala, davant l'espòli a què eren sotmeses les parets de Vilanera per fer servir les pedres com a material de construcció, organitza un taller anual de pedra seca, des del 2019, amb voluntaris que van refent la paret sota les indicacions de l'expert margener Xavi Laporta de l'associació Prat Comú. És el començament d'una llarga lluita per preservar els vestigis que queden d'aquesta tècnica mil·lenària que la UNESCO va declarar Patrimoni de la Humanitat.

A l'esquerra, barraca d'Escurasarrons // PROCEDÈNCIA: Museu de la Mediterrània. A la dreta, l'olivar del Palau, envoltat de paret seca, prop de l'ermita del Palau // FOTO: Jaume Salvat.

Vinyes entre feixes a Banyuls

DESPRÉS D'ARTIGAR I ESPEDREGAR ELS SÒLS POBRES, EL RESULTAT SÓN LES FEIXES CULTIVADES DE VINYA QUE OFEREIXEN PAISATGES DE PEDRA SECA, MOLT BONICS

Joan Ferrerós > TEXT // Martina Camiade i Jean Pierre Lacombe-Massot > FOTOGRAFIA

El passavolant a banda i banda de l'Albera pot adonar-se de la magnitud de la feina feta a la vinya d'ambdós vessants; al nord sobretot, els casots i les barraques testimonien i deixen entrellucar com n'era d'esforçada la vida al Rosselló del temps de l'avior. Per arribar a la perfecció geomètrica de les filerades de ceps primorosament portats, han hagut de passar segles des que l'home va adonar-se que cert fruit no només era apte per a ser depredat per a l'aliment immediat, sinó que el raïm, després de molts intents i provatures, també podia arribar a transformar-se en el que tenim per vi. D'aquelles vinyes primigènies i encara salvatges en diem *llambrusques*; i de les

mil-i-una varietats botàniques remotes, només la *vitis vinifera* ens és propera a Europa i al nord d'Àfrica.

En els més de dos mil·lennis, el vi va passant per cruïlles: al segle I l'administració romana, sempre amatent per cobrar, el grava amb impostos; al següent els grecs practiquen el cupatge i les mescles amb espècies aromàtiques o sucre —d'aquí evolucionen els vins dolços del Rosselló—; ja a l'edat mitjana l'home de la gleba va guanyant a la natura més espais per a la vinya: els repeus i els aspres, tan característics del nord alberenc, i hom ja distingeix entre els vins *novum*, *veterum* i *acidum* —nou, vell i vinagre—. Arriben els cellers i la premsa de rosca, i es representa la verema, com ara en *El Tapís de la Creació* de Girona. Els monestirs: Sant Andreu de Sureda, Sant Pere de Roda, Sant Genís de Fontana o Sant Quirze de Colera, i molts pobles de l'Albera, esdevenen grans centres vitivinícoles; per exemple l'any 1415 el senyor de Sureda —prop de Banyuls,

a peu de l'Albera— autoritza els habitants a desboscàr més. El vi es va refinant, es trien les varietats —moscatell, malvasia, grec, macabeu...— i se n'escriven receptes i consells sobre producció i confecció. Als segles XVI i XVII a banda i banda de l'Albera les guerres, els bandolers i els pirates generen una mena de terrorisme social, però al segle XVIII les coses milloren i la vinya va entrant en competència amb el blat, l'aliment primer; l'eruga es descobreix com una plaga tan temible com ho havia estat la pirateria. Les guerres de la Revolució Francesa (1789) afectaran les dues bandes de la serralada. Després, les vinyes de Cotlliure, Banyuls, Portvendres..., tot i els efectes de l'oïdi, combatut amb sofre, i del pugó de voltants de 1880, segueixen la represa: el municipi de Sureda permet el 1839 distribuir més terres ermes que, prèviament artigades, seran feixades i després explotades.

Vi excel·lent. La fil·loxera arriba el 1880 a Banyuls. A la Marenda i els Aspres es

A dalt a l'esquerra, feixes de vinyes al damunt de Cotlliure. A la dreta, vinyar banyulenc amb feixes, casots i agulla. Al detall, agulles formant un peu de gall.

→ L'associació PASTOR de Sureda

mobilitzen, però tots els ceps són aniquilats i replantats amb els nous peus americans: molta més feina amb l'adob, empelt, llaurades... Es perden petites explotacions i es consolida el moviment cooperatiu i sindical. A l'esmentat Sureda va tornant l'embranchida de la viticultura, que substitueix d'altres conreus malgrat que els sòls són pobres i les condicions de treball molt dures. La collita era poca, però el vi, d'excel·lent qualitat, es ven bé. A Banyuls el 1900 són fundats el Sindicat de Propietaris productors de vi dolç i la Societat de Vins de Banyuls per afrontar la competència dels vins que arriben de l'Àfrica del nord, i per combatre les adulteracions, com ara barrejar sucre de remolatxa amb el vi. Al segle XX va millorant la producció, però el 1960 l'entrada al mercat comú facilita la competència de vins arribats d'arreu i s'inicia l'abandó de la vinya i l'èxode cap a ciutat; el turisme massiu i l'especulació immobiliària incideixen en el mateix sentit. S'assagen les emparades, el conreu mecanitzat, els enòlegs busquen la qualitat i es constitueixen les cooperatives, cinc a Banyuls. Aquesta població des de 1909 ja disposava de la denominació d'origen exclusiva: Banyuls; destaca la proximitat de denominacions d'origen a la Catalunya Nord en contrast amb l'única de l'Albera sud: Empordà-Costa Brava.

A finals del segle XX es reprenen les plantacions en antigues feixes abandonades i se'n guanyen de noves: ara les màquines preparen en poques hores terres per a nous conreus: un cop artigades, disposen els pendissos a base d'esglaonar-los sense paret seca; només el talús separa cada una de les feixes. En aquest sentit les terres recuperades, abans impossibles d'artigar, s'afegeixen als vells paisatges de pedra seca de, posem, la coma d'en Capella o les Escomes de Banyuls, extraordinàriament bells. Les velles i noves bancades ara compten amb canalitzaci-

Sureda (Sorède, en francès) és un poble rossellonès que al sud limita amb els municipis d'Espolla i la Jonquera; amb aquest darrer i amb Roca d'Albera comparteix el puig Neulós. La vall que l'acull és un plec de la carena per on discorre el rierol Tassio (Riberette i d'altres noms) que aboca al mar entre el Tec i Argelers. L'aprofitament d'aquest corrent d'aigua va permetre des d'antic l'establiment de forges per treballar el ferro. El 1749, encara a l'ancien régime, el marquès d'Oms va impulsar l'establiment d'una gran forja per als treballs més primaris del metall –bàsicament purificació–, i el 1784 d'un martinet més petit per transformar les barres sortides del primer en claus, guarniments per a cavalls, eines... Aquest segon ja era tècnicament avançat: en lloc de les velles manxes, l'aire a pressió era injectat per un mecanisme activat per un caient d'aigua que hi arribava per un petit aqüeducte. El 1793, ja en plena Revolució Francesa, deixà de funcionar i fou saquejat. El 2003 el solar que contenia la ruïna de l'antiga forja anava destinat a l'edificació, però la municipalitat el va salvar adquirint-lo. I uns quants apassionats agrupats en l'associació PASTOR (Patrimoine Association Sorédienne Travaux Organisation Restauration) l'ha restaurat. Ara es pot visitar en tota la seva esplendor. El president de PASTOR, René Le Gall, en parla amb passió i explica mil detalls d'aquestes forges i martinets, i també dels altres elements del municipi que han salvat de l'oblit, com ara un forn de calç, casots o barraques de vinya i un espectacular forn solar, que consisteix en miralls disposats parabòlicament perquè concentrin els raigs

del sol en un punt focal per assolir altes temperatures. El forn solar de Sureda va ser construït fa un segle pel Padre Himalaya, Manuel Antonio Gomes, qui del nord de Portugal passà pel seminari, per París i aterrà a Sureda on muntà les peces del forn solar arribades de la capital en tren, carro i bast. Amb els anys se'n va perdre la memòria però a partir de les fotos, l'han reconstruït –René Le Gall és enginyer jubilat– i el festegen mostrant com fon metalls o permet cuinar-hi // JOAN FERRERÓS

ons que condueixen l'aigua plujana per les agulles i els peus de gall –dos tipus de recollidors– que l'abocaran a la cisterna o fora la vinya; després d'artigar ha calgut espedregar i amb les llosetes s'han folrat aquelles conduccions, s'han erigit casots i barraques per protegir-se del mal temps, i la resta de pedregam s'ha

amuntegat en llocs inútils per al conreu. Les altres feines són les habituals: plantar rabasses bordes i, a la primavera, empeltar-les amb els sarments prevists. Quan creixen cal podar els ceps, sulfatar-los i a la seva hora veremar-los. Per saber-ne més, *L'Albera. Vinyes i vinaters*. (Associació Albera Viva, 2004) 🍷

René Le Gall, president de l'associació Pastor de Sureda, explica el funcionament del martinet restaurat a Joan Ferrerós, l'autor de l'article // FOTO: Alina Vallmajó.

M3

**Creu de terme al bell mig
de la plaça del Camp de
l'Obra i davant l'edifici
de l'església de Sant
Esteve de la Selva de Mar.**

ANY: 1912

AUTOR: JOSEP SALVANY

BLANCH

PROCEDÈNCIA: BIBLIOTECA DE
CATALUNYA, FONS SALVANY

M4

**El poble de Navata amb la creu de terme de ferro situada al principi del camí
de Can Miró; en segon terme destaca l'església parroquial de Sant Pere.**

ANY: 1888-1889

AUTOR: JOSEP MARIA CAÑELLAS

PROCEDÈNCIA: BIBLIOTECA FAGES DE CLIMENT DE FIGUERES (ÀLBUM RUBAUDONADEU)

PATRIMONI

ARQUITECTURA

L'església de Santa Maria de l'Estela 80

JOAQUIM TREMOLEDA [Lladó, 1962. Historiador]

ARQUITECTURA

Ricard Bofill a l'Albera 82

ENRIC TUBERT [Aguilana, 1954. Llicenciat en Història de l'Art]

HISTÒRIA

El búnquer nazi de Portbou 84

JOSEP CLARA [Girona, 1949. Historiador]

Roda del molí d'en Parada.
FOTO: Joan Carreres.

ETNOLOGIA

Molins a la capçalera de la Muga 86

JOAN CARRERES [Viladamat, 1976. Fisioterapeuta, fotògraf i escriptor]

LLENGUA

La parla pagana de Pous i Pagès 88

JOSÉ LUIS BARTOLOMÉ [Areny de Noguera, 1954. Filòleg]

GASTRONOMIA

Per Pasqua, peuada 90

ANNA PI VILÀ [Vilopriu, 1985. Llicenciada en Història]

FAUNA

Els ortòpters del Cap de Creus 92

JOAN VENTURA LINARES [Brunyola, 1979. Agent rural]

PLANTES I REMEIS

Les trementinaires a l'Empordà 94

ANNA M. OLIVA [Torroella de Montgrí, 1966. Biòloga]

Molins a la capçalera de la Muga

PETIT RECORREGUT PER ANTICS MOLINS FARINERS QUE FUNCIONAVEN A LES VORES DE LA MUGA I DELS SEUS PRINCIPALS AFLUENTS, DES DEL SEU NAIXEMENT FINS A ALBANYÀ

Joan Carreres > TEXT I FOTOGRAFIA

A la capçalera de la Muga, com a molts dels cursos d'aigua de la intricada geografia de l'Alta Garrotxa, hi havia diversos molins fariners on els esforçats i sacrificats pagesos altgarrotxins portaven a moldre el blat, fruit del seu dur treball anual. De la farina obtinguda s'elaborava el pa, bàsic i preuat aliment per a les famílies. Parlem en passat ja que de la gran majoria només en queden les runes i algun indici de l'estructura primigènia: canal, bassa, carcabà, alguna mola... Molts d'aquests es van veure seriosament afectats per aiguats i mugades, com ara el recordat aiguat del mes d'octubre de l'any 1940.

A continuació farem un petit inventari dels molins que hi havia a les vores de la Muga i als seus afluent, des del seu naixement a les característiques terres vermelles del pla de França, a la Catalunya Nord, fins a Albanyà.

Del molí de la Muga al molí de la Figa. El primer dels molins, habitat a l'actualitat encara, es troba aigües avall de l'entranyable i enyorat Hostal de la Muga, a la vora esquerra, al terme municipal de Costoja, a l'Alt Vallespir. Es tracta del molí de la Muga, davant per davant de la muga fronterera número 535 i a tocar les restes de l'antic pont internacional que travessava la Muga

en aquest punt i que el citat aiguat de 1940 es va endur. A prop d'aquest primer molí, també a la banda esquerra, al terme de Costoja, la Maria Farcy (1925-2015), que va viure al molí de la Muga, ens havia explicat que «hi havia un altre petit molí, el molí de la Carolina», que podria ser de la Coralina.

No gaire lluny del molí de la Muga, però a la riba oposada, a la vora dreta i dins l'actual terme municipal d'Albanyà, s'hi troben les runes del modest molí de la Palla. Riu avall, al clot dels Torrents, affluent per la dreta de la Muga, sota la casa homònima hi ha unes migrades restes que, segons la seva localització, es podrien relacionar amb el molí de Balasc, citat a la magnífica novel·la *La Punyalada*, de Marià Vayreda. A sota les restes de la casa del Guilar, a prop del paratge de les destacables balmes del Pal i poc abans que la Muga entri a l'amagada i bucòlica vall de Pincaró, es troben les runes del molí de la Frau, que també apareix citat a *La Punyalada*. Es troba a la vora dreta del riu, a l'indret de la muga fronterera número 536, on el clot de la Blada s'uneix a la vora esquerra de la Muga. Al cor de l'esmentada vall de Pincaró, entre el clot Saconca i les deus d'en Figa, l'Albert Molins (1919-1992) —exsecretari i exalcalde d'Albanyà—, en un dels magnífics escrits que va esbossar, hi situa el molí de la Vinyota. Passat el pla Caçador, a la vora esquerra de la Muga, s'hi ajunta el riu Major, un dels seus principals afluents. Sota el pont del riu Major, a la vora esquerra, dins el terme mu-

nicipal d'Albanyà, hi ha les restes del molí de Riumajor. A prop del paratge conegut amb el nom suggeridor de l'era de les Mongetes, a la vora dreta del riu Major, dins el terme municipal de Costoja, s'hi poden trobar les poques restes que queden d'un petit molí. Tornant a la riba esquerra de la Muga, aigües avall de l'aiguabarreig amb el riu Major i del mas de la Figa, hi ha el molí de la Figa. A tocar d'aquest, al llit de la Muga, s'hi poden observar les restes d'una antiga palanca que comunicava el molí de la Figa amb el molí d'en Fàbrega.

El molí d'en Fàbrega. No gaire més avall del molí de la Figa, a la vora dreta de la Muga, hi ha el destacable molí d'en Fàbrega, ben conservat i el més notable i important de la contrada. El darrer moliner en va ser en Prim Fàbrega (1878-1952) i s'hi molia blat, blat de moro, fajol, i s'hi escairava blat, és a dir, es treia la pellofa dels grans de blat per tal que es conservessin millor. Hi anaven a moldre els estadants dels masos propers i de la rodalia: la Molina, el Bertran, la Trilla, la Figa, el Colomer, la Paradella, can Coll de Pincaró, can Padern, la Coma... Durant la Guerra Civil va ser precintat i no funcionava. Tot i això, els usuaris del molí hi anaven a moldre a la nit d'amagat per a poder seguir obtenint els productes bàsics per a la seva vida quotidiana.

L'enegia hidràulica produïda al molí també servia per fer funcionar un teler —teixien canem—, abans de la Guerra Civil, i per generar energia elèctrica, que

El molí d'en Fàbrega.

servia per fer anar una bombeta i una ràdio. El darrer any que va funcionar el molí va ser l'any 1948 perquè el fill d'en Prim, en Pere, treballava a bosc i no li agradava treballar al molí. En Pere (1906-1972) estava casat amb la Rosario Martí Sitjà (1913-2008) i van tenir quatre fills: en Peret (1930-2001), la Sibine-ta (1931-1999), la Maria (1943), que viu a Cistella, i en Gil (1948), que viu a la Jonquera. En Peret, l'hereu, es va casar amb la Maria Pons (1938), nascuda al molí d'en Carreres –es troba a la vora esquerra de la Muga, al terme municipal de Sant Llorenç de la Muga– i que de petita va anar a viure a la Molina, un mas situat a la vora esquerra de la Muga, a prop dels Ferrers i del camí que va del molí d'en Fàbrega i del Bertran cap a Albanyà. Un cop casats, van anar a viure al molí d'en Fàbrega, mentre que els pares del noi en van marxar a causa de la crisi del carbó. La Maria explica molt gràficament que «la gent anava a viure riu avall, però jo anava a contracorrent, riu amunt; del molí d'en Carreres a la Molina i de la Molina al molí d'en Fàbrega». Hi van viure fins al 1957. Anys més tard, la parella amb fills llavors anaren a viure set mesos al molí d'en Parada, del qual parlarem més endavant. L'any 1965 la Rosario va vendre el molí d'en Fàbrega a en Jeroni Colomer, de Sant Llorenç de la Muga, i actualment és habitat esporàdicament.

Aigües avall del molí d'en Fàbrega, i abans d'arribar al destacable pont del Bertran, al llit de la Muga es troben uns forats quadrats picats a la pedra. Aquests forats podrien ser els indicis i la base de la resclosa, feta amb troncs, del molí del Bertran, que en Quim Agustí, excursionista olotí, esmenta que surt citat en guies excursionistes de començaments del segle XX.

Seguint el curs del riu, els darrers molins d'aquest sector alt del recorregut de la Muga ja es troben a la rodalia del poble d'Albanyà. Estem parlant del molí de la Molina, en queden poques restes a la vora esquerra de la Muga, a poca distància del mas homònim; del molí d'en Parada, situat a la vora dreta de la Muga d'en Parada, afluent per la dreta de la Muga, es troba ben conservat i habitat a l'actualitat; del molí d'en Xomba o del Favars, es troba per sobre del molí d'en Parada, a la mateixa riba, i en queden pocs indicis; de l'antic molí dels Dimonis, en queden algunes restes a prop de la gorga de la Mina i del pont de la Boixeda; i del molí d'en Gorgot.

La llum gràcies al molí d'en Gorgot.

Està situat a la vora esquerra de la Muga, aigües avall del nucli d'Albanyà, i, com en el cas del molí d'en Parada, es troba ben conservat i habitat. A part de la seva antiga funció com a molí fariner, durant una època va funcionar com a petita cen-

tral hidroelèctrica, ja que abastia l'electricitat necessària per al poble d'Albanyà. Amb l'aiguat de Sant Lluç de 1940 el canal del molí es fa ver malbé, els horts que hi havia a la vora de la Muga van quedar negats, la gent que vivia al molí i a can Baró van haver d'anar a refugiar-se a la Canova i el poble es va quedar sense llum. Anys després, el 1963 Albanyà va quedar-se cap a un any sense llum i la gent havia d'anar amb espelmes i amb llums de gas i de carbur. Amb l'arribada de les neveres i altres electrodomèstics, no hi havia prou potència i la central del molí d'en Gorgot no en feia prou. Llavors, l'empresa Hidroelèctrica de l'Empordà va fer la instal·lació per dur la llum fins al municipi.

En conclusió, en un espai geogràfic relativament limitat i reduït hi havia un notable nombre de molins. Edificis que, avui, resten muts i fora del seu ús primigeni. S'han acabat els pagesos que hi arribaven carregats amb els sacs de blat i que en marxaven carregats amb els sacs de farina, s'ha acabat la fressa de les robustes moles de pedra mogudes per la força de l'aigua que era conduïda a través d'un canal i que queia des de la bassa que l'emmagatzemava. Els antics molins resten silenciosos i abandonats: són testimonis que ens xiuxieugen i ens recorden el passat esplendorós i ple de vida d'aquest entorn d'Albanyà i de l'Alta Garrotxa 🍷

A dalt, el molí d'en Parada; a l'esquerra, eines i maquinària a l'interior del molí i, a la dreta, una vista general de l'exterior.

Les trementinaires a l'Empordà

CARREGADES D'HERBES I TREMENTINA, AQUESTES DONES DE L'ALT URGELL TRAVESSAVEN A PEU TOT CATALUNYA FINS ARRIBAR AL MAR PER VENDRE ELS SEUS REMEIS

Anna M. Oliva > TEXT // Mònica Sala Ametller > CARTOGRAFIA

Per les nostres contrades de remeis amb plantes se n'havien fet servir tota la vida, però fa molts anys que s'han anat deixant de banda. La generalització de la medicina que ara en diem 'convencional', amb l'aparició de l'aspirina com a punt d'inflexió, va marcar l'inici de l'oblit i, fins i tot, del menyspreu de tot un coneixement transmès de generació en generació. Els nostres avant-passats els aplicaven molt perquè eren molt eficaços i, a més, no tenien gaires opcions; de metges n'hi havia pocs i les distàncies sovint eren massa grans i dificultoses per accedir-hi. A totes les cases es feien els propis remeis per les malalties més freqüents: mal de ventre, refredats, pulmonies, problemes musculars, ferides... Cada zona els feia amb

les plantes del seu entorn, però algunes aquí, a l'Empordà, no les tenien a mà perquè es feien en zones més elevades i fredes com ara el Pirineu. És en aquest punt on les trementinaires van tenir un paper clau.

Qui eren? Originàries de la vall de la Vansa i de Tuixén (Alt Urgell), les trementinaires eren dones que recorrien el país a peu tot venent herbes, olis, ungüents i trementina. Aquesta vall, recorreguda pel riu que li dona nom, la Vansa, es troba situada al Prepirineu oriental, entre la serra del Cadí al nord i la del Verd i el Port del Compte al sud. L'aïllament geogràfic de la vall marcà una forma de vida de subsistència basada en l'agricultura i la ramaderia. Però l'increment poblacional esdevingué a partir del segle XVIII, quan la vall arribà a tenir més de 3.000 habitants, i la necessitat de diners per comprar més terres, pagar impostos o deutes... va desembocar en la cerca d'altres fonts d'ingressos. Es va produir l'emigració, de forma temporal o definitiva, cap a les ciutats a servir a cases riques o a fer de dides, en el cas de les dones, o a fer de pastors transhumants, pegaires o carboners, per exemple, els homes. És en aquest context que una part de les dones, s'han pogut comptar fins a 112 cases de trementinaires, van veure en els coneixements que tenien de les plantes remeieres l'oportunitat d'aconseguir uns

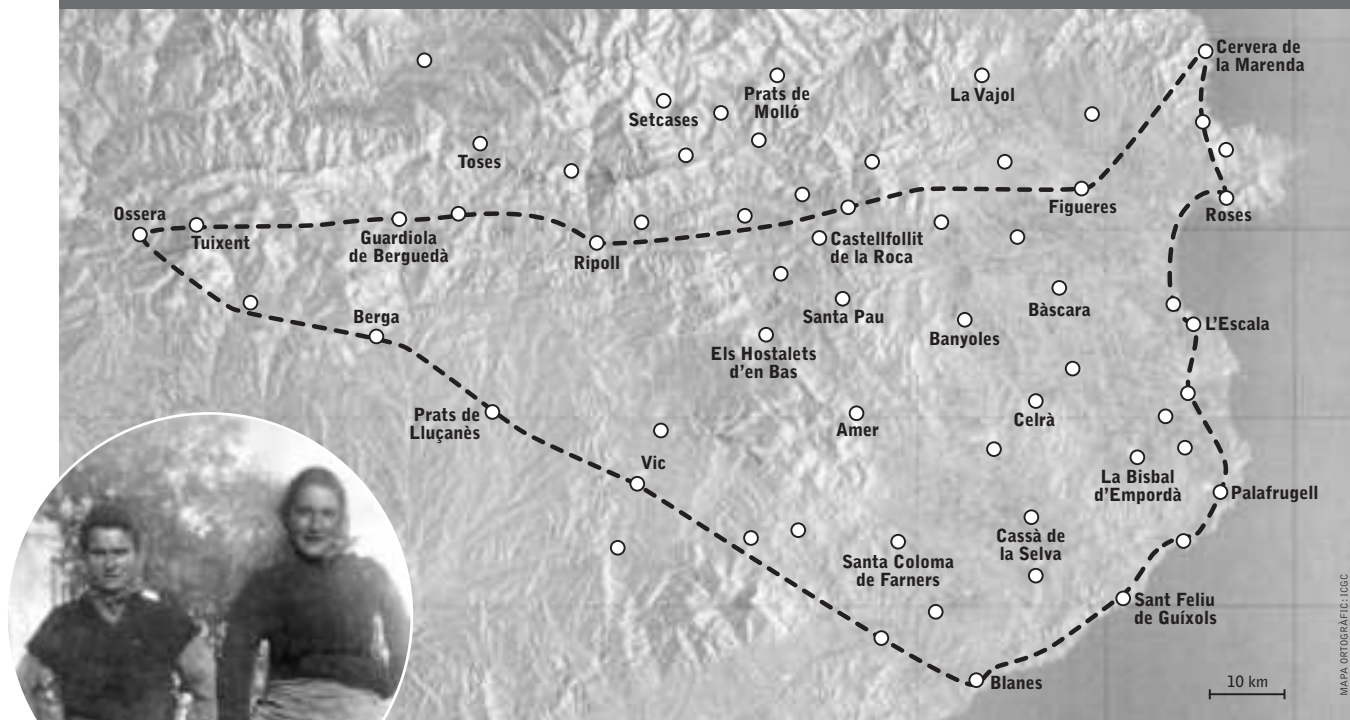
diners extra. La vall és molt tancada i presenta grans desnivells amb alçades de fins a 1.500 metres, aquest fet permet l'existència d'hàbitats molt variats, i, per tant, una gran diversitat florística que elles van saber aprofitar. Eren pageses i combinaven les feines normals del mas, la cura de la casa i la mainada amb la recollida d'herbes, bolets i resina de pi roig (*Pinus sylvestris*) i de pinassa (*Pinus nigra*) durant la primavera i fins la tardor. Assecaven les plantes en ramets que després posaven dins coixineres de roba, diferents per a cada una, i llavors les ajuntaven en una saca més gran que portarien a l'esquena durant el viatge. La que més venien era l'hisop, però en portaven moltes més, com te de roca, corona de rei, orella d'os, herba de mil·lulles, salsufraç, gençana, entre d'altres. A part de les herbes, el producte més apreciat i que els va donar el nom fou la trementina, que es recull de maig a juny fent un tall amb un destralló a les soques dels pins fins que regala la resina espessa. Per poder-la utilitzar s'ha de fer bullir, colar per treure impureses i després s'hi afegeix aiguarràs —essència de trementina— perquè no quedi tan espessa i es pugui aplicar millor. Es feia servir per preparar ungüents o pomades i s'aplicava en forma de cataplasmes per treure espines, per picades, pel dolor muscular, pels cops o pels refredats posada al pit. També portaven oli d'avet i de ginebre. Els líquids es posaven en unes llaunes en forma d'arc per seguir la forma del cos, ja que se les carregaven a la cintura.

Dues trementinaires, cap als anys vint del segle passat.

PROCEDÈNCIA: Arxiu familiar de cal Casal d'Ossera.

Anar pel món

Amb tota la càrrega a l'esquena i a peu «anaven pel món», com elles mateixes en deien. El viatge

podia durar fins a sis o set setmanes. Sortien dues vegades l'any i les feien coincidir amb l'època que hi havia menys feina al camp. A l'hivern marxaven després de Reis i fins a finals de febrer o principis de març, «Rams amunt i Pasqües a casa», deien. La segona sortida era passat Tots Sants i fins als volts de Nadal. Normalment passaven per pobles petits i anaven resseguint els masos de la zona, on feien estada d'un o diversos dies tot compartint taula amb els masovers. Cada vegada menys, però encara queden alguns testimonis del pas de les trementinaires per les nostres terres. Per exemple, en Ramon Sala, pastor de Cinclaus, un petit poble a tocar de l'Escal, les tenia ben presents. La Salvadora de can Coll de Llabià (Baix Empordà) recorda com aquelles dones marxaven de bon matí a vendre herbes i en vesprejar tornaven al mas on ajudaven en les tasques que calgués. També les recorda la Camila Kleiner quan vivia a Sant Feliu de Boada i tenia uns deu o dotze anys. Encara ara, tot parlant-ne, reviu l'olor de l'ungüent de serp i la trementina que portaven aquelles dones de mocador al cap i faldilla llarga. La Dolors Freixas, nascuda al mas Darna (Gavarres), recorda que quan tenia uns nou anys va conèixer la Sofia d'Ossera; la seva àvia sempre n'esperava la tornada per guarir-se la

migranya. L'arribada de les trementinaires era esperada any rere any, no només pels remeis que portaven, sinó pels llaços de confiança i amistat que es travaven. Alguns d'aquests testimonis els ha anat recollint l'Ernest Costa i Savoia i que, juntament amb l'entrevista feta per Jordi Pasques el 1989 als darrers trementinaires, la Sofia Muntaner i en Miquel Borrell d'Ossera, ens ajuden a reconstruir les rutes d'aquestes dones valentes des de la Vansa fins al mar (vegeu mapa). El primer viatge del que es tenia constància fins fa poc era del 1875. Però darrerament i per separat dos historiadors, Céline Xicola i Lluís Obiols, han trobat dos documents datats el 1784 i el 1832 que demostren la venda de trementina i herbes per part d'homes veïns de Tuixent a la Seu d'Urgell i a la Bisbal d'Empordà. Així, és possible que fossin els homes els iniciadors d'aquest ofici, encara que segurament només la part de la venda, i que, més endavant, fou pràcticament exclusiu per les dones de la família. Des llavors fins al darrer viatge de la Sofia d'Ossera, l'última trementinaire, que fou el 1982 podríem dir que, en menor o major intensitat, el pas de les trementinaires per les nostres terres es va allargar més de 200 anys. La fi d'aquest ofici es creu que fou degut a un conjunt de motius com foren l'acusat descens demogràfic a la zona, la disminució de la demanda per l'avenç de la medicina, l'obertura més generalitzada de farmàcies i la manca d'aprenentes que preferien altres feines.

Dues trementinaires, l'any 1918, prop de la Garriga, al Vallès Oriental // FOTO: Josep M. Batista i Roca. PROCEDÈNCIA: Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya.

Autobús de la companyia Gómez-Paltrer carregat de jovent que cobria la línia Figueres-Girona. Any 1950-1960.

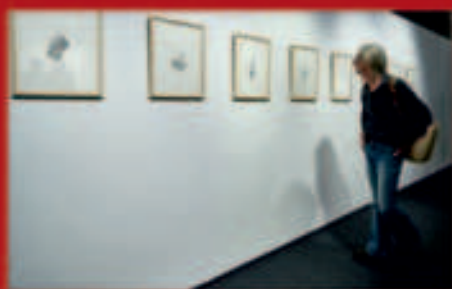
PROCEDÈNCIA: Arxiu Comarcal de l'Alt Empordà.

PROPER DOSSIER TRENS, AUTOCARS, TAXIS...

EL SOROLL DELS CASCS DELS MATXOS PELS CAMINS DE TERRA VA SER SUBSTITUÏT AMB ELS ANYS PEL BROGIT DELS MOTORS SOBRE L'ASFALT DE LES CARRETERES. EN EL PROPER DOSSIER RECORDAREM COM LA GENT, SENSE EL COTXE PROPI AL PAS DE LA PORTA, ES DESPLAÇAVA PER ANAR A MERCAT, PER ASSISTIR A MISSA O PER ANAR AL CINEMA O A BALLAR. ELS COTXES DE LÍNIA, EL TREN, ELS TAXIS EREN ELS MITJANS DE TRANSPORT QUE UNIEN ELS MUNICIPIS DEL NOSTRE TERRITORI, UNES COMARQUES AMB UNA XARXA DE COMUNICACIONS PROU EXTENSA. BUSCAREM TESTIMONIS DE XOFERS, DE MAQUINISTES DE TREN, DE MECÀNICS, D'EMPRESSES DE TRANSPORT PER TERRA I PER MAR, DE PASSATGERS... TAMBÉ CONEIXEREM LES DIFERENTS EMPRESSES DEL SECTOR, COM ARA AUTOCARS TERRADAS, FUNDADA EL 1950 A BORRASSÀ.

A PARTIR DEL 16 DE DESEMBRE DE 2022, A LA VENDA EL NÚMERO 28

NOTA: SI DISPOSEU DE FOTOGRAFIES ANTIGUES RELACIONADES AMB EL TEMA DEL DOSSIER, CONTACTEU AMB L'EDITORIAL (972 46 29 29 / alberes@grupgavarres.cat)

Les exposicions de la Diputació

La Diputació de Girona organitza programes d'exposicions itinerants amb l'objectiu de dinamitzar i de difondre l'art i la cultura a tots els municipis gironins, i posa a disposició dels ajuntaments recursos expositius de qualitat.

Consulteu-les al web

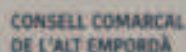
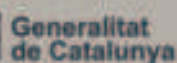
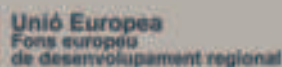
www.ddgi.cat/exposicions

Diputació de Girona

Projecte d'ubicació de patrimoni alt empordanès

www.ubi.cat

[illegible]